

О.О.Сухобокова*

**НИКИФОР ГРИГОРІЇВ ПРО УКРАЇНУ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті аналізуються погляди Н.Я.Григорієва, відомого діяча української революції і одного з лідерів української міжвоєнної еміграції, на розвиток міжнародної політичної ситуації напередодні та під час Другої світової війни. Розглядається його концепція ролі і місця України у цій війні, окреслені ним завдання українського демократичного руху. Автор статті вводить до наукового обігу значний масив нових джерел.

Никифор Якович Григорієв (1883–1953) – визначний український політичний і громадський діяч, учений, публіцист, педагог. У суспільно-політичне життя він увійшов у період революції 1905–1907 рр. як учасник і фундатор українських громадських організацій на Поділлі. Згодом Н.Григорієв – один із керівників подільських “Просвіти” і Товариства українських поступовців (ТУП). У часи Української революції 1917–1920 рр. він був членом Центральної Ради, її Малої Ради; двічі – міністром освіти УНР; входив до Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Із 1921 р., перебуваючи у Чехословаччині, став заступником голови Українського громадського комітету, одним із засновників та керівників Українського соціологічного інституту в Празі, ряду інших наукових і культурницьких фондаций української еміграції у цій країні. Активно займався політикою, входячи до керівництва Празької групи УПСР, а 1932 р. очоливши Головний політичний комітет УПСР за кордоном. У 1938 р. емігрував до США, де провадив антифашистську діяльність, працював над згуртуванням українських сил. Від 1949 р.

* Сухобокова Ольга Олегівна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

і до своєї смерті очолював український відділ радіо “Голос Америки” і продовжував науково-суспільствознавчу працю.

Н.Я.Григорієв проявив себе і як креативний публіцист, дослідник-суспільствознавець, популяризатор наукових знань. Більшість його праць присвячені проблемам історії України, будівництва української незалежної держави, національному питанню, соціологічному вивченню суспільства та розробці теоретичних засад соціалізму. Серед найголовніших його робіт “Мораль” (Природа, зміст, історія та норми її) (СПб, 1912), “Народна влада на Україні” (Б.М., 1922), “Спогади “руїнника” про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату” (Львів, 1937), “Соціалізм та національна справа” (Скрентон, 1938), “Підстави української незалежної політики” (Детройт; Мічиган, 1939), “Основи націознання” (Вінніпег, 1940), “Війна і українська демократія” (Торонто, 1945) та ін.

Через табування заідеологізованою радянською історіографією імені та діяльності Н.Я.Григорієва донедавна вони були маловідомими навіть у наукових колах України. Нині склалися сприятливі умови для ретельного вивчення його біографії та наукової спадщини. Цій історичній постаті присвячено роботи деяких сучасних істориків, найбільш помітними серед яких є монографії Т.А.Бевз¹. Увагу в них зосереджено переважно на розгляді наукової спадщини Н.Григорієва, його теоретичних розробок у галузях соціології та політології. Однак, проблеми, розглянуті у даній статті, навіть побіжно не знайшли відображення у жодному з опублікованих раніше досліджень, присвячених Н.Я.Григорієву.

Поряд із різноманітною організаторською, науковою, політичною роботою в еміграції Н.Григорієв велику увагу приділяв і національно-політичним проблемам українського народу. Як і багато інших політичних емігрантів, він вважав основною метою свого життя всіляко сприяти усамостійненню України та її демократизації, а тому пильно стежив за розвитком подій як у СРСР, так і у світі, сподіваючись знайти можливість використати ситуацію задля користі української нації.

Як досвідчений політик, він добре орієнтувався у міжнародній політичній грі, і водночас, як історик і соціолог, намагався дослідити витoki існуючих конфліктів на фундаментальному рівні. Причому деякі його праці з даної тематики могли б стати навіть посібниками для вивчення історії міжнародних відносин у міжвоєнний період², оскільки автор досить ґрунтовно виклав її, подавши багатий фактичний матеріал, а розставлені ним акценти синхронного розвитку тогочасної політичної ситуації збігаються із висновками новітніх історико-політичних досліджень передумов Другої світової війни.

Так, Н.Григорієв вважав, що найбільш серйозні підстави для поглиблення міжнародних протиріч і, як наслідок цього – ймовірний початок Другої світової війни, виникли із підписанням низки мирних договорів 1918–1920 рр., що не усунули головних проблем, а лише посилили напругу у стосунках між європейськими державами. “Головною хвилюючою мікропроблемою мирних умов та статуту Ліги Націй було те, – наголошував він, – що вони захищали інтереси тільки переможців. Про переможених зовсім не дбали. Через те попередні антагонізми не ліквідувалися, а тільки приховувалися, заганялися вглиб і загострювалися”³.

На його думку, після Першої світової війни світ фактично розділився на два ворогуючі табори – 1) задоволених і пасивних, що прагнуть зберегти своє панівне становище (Велика Британія, Франція) та 2) невдоволених і активних (Німеччина, Італія та Японія)⁴.

У другій групі він закономірно найнебезпечнішою вважав Німеччину. Агресивну діяльність гітлерівської дипломатії український політик, на відміну від переважної більшості західноєвропейських політичних і державних діячів, пояснював не лише несправедливими і принизливими для Німеччини умовами

Версальського мирного договору 1919 р. Основна причина, був переконаний він, крилася у бажанні німецьких керманічів зробити свою державу гегемоном Європи і світу, відтіснивши і перевершивши Англію як свого найбільшого суперника. Саме це мотивувало поведінку ще кайзерівської Німеччини. “Німецький неспокій є витвором не Версальським, а значно ранішим... Німеччина хоче такого самого “рівноправства” як і перед світовою війною (Першою – *О.С.*)”⁵, – стверджував Н.Григорієв у статті “Головний ворохобник”, розкриваючи справжню мету німецької зовнішньої політики.

Відстежуючи розвиток ситуації в Європі, він констатував, що низка світових конференцій і укладання пактів між різними європейськими державами не допомогли відновити стратегічну рівновагу на континенті. А доки Англія і Франція шукали способи вирішити внутрішні соціально-економічні та політичні проблеми й відновити свій міжнародний авторитет, висуваючи різноманітні проекти врегулювання, Німеччина достатньо зміцніла, аби відмовитися від виконання підписаних угод і окупувати Рейнську область; фашистська Італія, не зважаючи на осуд світової спільноти, у той же час продовжувала Абіссінську війну.

Таким чином, уже 1936 р., на думку Н.Григорієва, Німеччина та Італія взяли в свої руки ініціативу у міжнародній політиці, прагнучи задовольнити свої інтереси, а протилежна сторона – Англія і Франція – не заявили чітко про свою позицію щодо агресорів, що фактично могло означати мовчазну згоду цих держав. Пізніше загально визнаним фактом стало те, що Велика Британія та Франція йшли на значні поступки Німеччині, бажаючи не лише “умиротворити” агресора, але й зіштовхнути Гітлера зі Сталіним на Сході Європи. Тепер недалекоглядність такої стратегії є очевидною, але у середині 1930-х рр. небагато хто розумів небезпечність і необґрунтованість таких розрахунків лідерів цих провідних світових держав.

Никифор Григорієв у своїх публічних виступах протягом 1934–1938 рр. неодноразово наголошував, що основною метою Гітлера є не задеклароване ним перед європейською громадськістю подолання комуністичного СРСР, а саме Англії⁶. Він доводив, що для забезпечення такої можливості німецька дипломатія використовує різноманітні маневри, які слугують лише прикриттям справжніх намірів. Наприклад, підписання договору між Німеччиною й Італією “про спільну боротьбу із большевизмом-комунізмом (так званий Антикомінтернівський пакт, укладений 25 листопада 1936 р. між Німеччиною і Японією, до якого у листопаді 1937 р. приєдналася Італія – *О.С.*) це лише гарний плащик для прикриття спілкування їх супроти Англії”⁷, – стверджував Н.Григорієв у статті “Сучасні міжнародні відносини”. І маючи можливість нині ознайомитися із документами, що висвітлюють підготовку до війни німецького політичного керівництва і військового командування, можемо стверджувати, що Никифор Григорієв у своїх висновках був дуже близьким до дійсності. Проілюструвати це може промова А.Гітлера 8 березня 1939 р. у вузькому колі командування збройних сил, керівників військово-економічних відомств, текст якої став відомим значно пізніше. Зокрема він сказав: “У 1940 і 1941 рр. Німеччина раз і назавжди поквитається зі своїм одвічним ворогом – Францією. Цю країну буде стерто з карти Європи. Англія – стара й квола країна, ослаблена демократією. Коли Францію буде переможено, Німеччина легко встановить своє панування над Англією, і тоді матиме у своєму розпорядженні багатства й володіння Англії у всьому світі”⁸.

Важливе місце у своїх працях із даної проблематики Григорієв відводив визначенню ролі Радянського Союзу у ймовірному збройному протистоянні. Роблячи політичні прогнози щодо утворення міждержавних союзів, він не мав цілковитої упевненості, до кого може приєднатися СРСР, і у своїх працях розглядав різні варіанти. Так, у його статті “Фактори, що витворюють напрям

української політики” висунуто припущення, що проти СРСР боротиметься німецько-польсько-японський союз⁹, а у роботі “Міжнародна політика після світової війни”, виходячи із реалій, що склалися на 1936 р., він констатує, що “супроти осі “Берлін–Рим” почав складатися трикутник “Париж–Лондон–Москва”, до якого схилилися і СДПА*¹⁰. Дійсно, такий блок міг би бути створений, принаймні з 1935 р. в Європі існувала троїста система договорів між СРСР, Францією та Чехословаччиною про взаємодопомогу проти німецької агресії, а також певний час 1939 р., хоч і безрезультатно, велися переговори щодо укладання подібного колективного договору між Англією, Францією та СРСР.

Знову ж таки, якщо згадати, що Гітлер проголосив у своїй книзі “Mein Kampf” головною геополітичною метою нацизму завоювання життєвого простору на Сході Європи, тобто перетворення на нього СРСР (що із задоволенням сприйняли провідні політичні кола європейських демократій, заохочуючи його до цього), то було б логічним вважати, що Сталін докладе максимум зусиль, аби укласти угоду про взаємодопомогу з Англією і Францією. Проте Н.Григоріїв (можливо, через те, що в історичному і політичному плані мав чітке уявлення про російські імперські геополітичні інтереси, вважаючи їх чинними і за більшовицької держави) схилився до думки, що цілком імовірно й об’єднання СРСР із німецьким блоком: “не виключено, що у вирішальну хвилю Росія в боротьбі з Англією зійдеться з Німеччиною, не зважаючи на різницю режимів”¹¹. Цю ж думку він висловив у працях “Сучасні міжнародні відносини”¹² та “Головний вороголюбник”¹³, датованих 1937 р. Н.Григоріїв обґрунтовував це тим, що такий союз був би вигідний для обох сторін: для СРСР він обіцяв повернути втрачені Польщу і Прибалтику, вільний прохід через Суецький канал та Гібралтар; а Німеччина потребувала матеріальної та військово-технічної підтримки для війни з європейськими державами, а також нових ринків збуту товарів¹⁴.

На той час, коли у стосунках Німеччини і СРСР не було й натяків на подібного роду угоду (навпаки – із 1933 р. між ними точилася запекла пропагандистська боротьба, а світова громадськість і середовище Комінтерну вважали СРСР і Німеччину ідеологічними антиподами), таке припущення Н.Григорієва здавалося цілком фантастичним. Він відзначав, що це здається дивним на даний момент, але додавав зауваження фундаментального характеру: “Постільки природною підставою міжнародної політики є не ідеологія, а політичне положення й господарські інтереси (курсив мій – О.С.), то не можна відкидати й такої можливості”¹⁵.

Документи, що стали доступними набагато пізніше, свідчать, що 1938 р. Гітлер дійсно взяв курс на поліпшення стосунків із СРСР із метою його “нейтралізації” на час війни Німеччини з Англією й Францією, щоб уникнути війни на два фронти¹⁶. А вже 10 березня 1939 р. на відкритті XVII з’їзду ВКП(б) Сталін у своїй доповіді, формулюючи засади зовнішньої політики СРСР, зауважено подав сигнал Гітлеру, що готовий піти на зближення¹⁷. Це зближення призвело до підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 24 серпня 1939 р., відомого як “пакт Молотова–Рібентропа”. Проте, вже в останні місяці 1938 р. Н.Григоріїв був упевнений у скорому початку світової війни і що основними супротивниками в ній будуть західноєвропейські держави з одного боку і Німеччина у ймовірному союзі з СРСР – з другого. Про це він неодноразово заявляв у своїх публічних виступах перед українською та американською аудиторією США та Канади. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати досить велике і змістовне інтерв’ю, яке Н.Григоріїв дав для американської газети “Democracy and Chronicle” 13 листопада 1938 р., що було опубліковане під заго-

* СДПА – Сполучені держави Північної Америки, тобто Сполучені Штати Америки.

ловком “Український освітянин заявляє, що війна ймовірна”. Коментуючи підписання Мюнхенської угоди між Англією, Францією і гітлерівським райхом, він наголосив, що це є лише “засіб для відтягнення війни, доки для неї готується зброя”¹⁸. Григорієв висловив занепокоєння нерішучістю Англії і Франції, підкреслюючи, що саме їхні дії провокують Гітлера розпочати війну. Зокрема він спрогнозував, що вже давно очікувана в Європі війна почнеться в 1940 чи 1941 рр., і поштовхом до неї стане підписання німецько-радянського пакту.

Аналогічну дату назвав він і у інтерв'ю для американської газети “Cleveland News” від 7 листопада 1938 р. Ця угода, вважав він у 1938 р., буде спричинена обопільним прагненням Радянського Союзу і націонал-соціалістичної Німеччини контролювати Європу й Азію від Балтійського моря до Тихого океану. Адже, як він наголошував у своїх промовах та статтях, німецький нацизм і російський комунізм, незважаючи на офіційну пропаганду та різні ідеологічні гасла, мають однакову імперіалістично-шовіністичну сутність¹⁹. Користуючись нагодою, він закликав політичний провід США втрутитися в європейські справи, доки є шанс запобігти широкомасштабному збройному зіткненню²⁰.

Отже, можна стверджувати, що Н.Григорієв був далекоглядним політиком, здатним не лише чітко й адекватно аналізувати ситуацію, але й робити досить точний прогноз майбутнього розгортання подій. Причому, він використовував доволі нестандартні підходи, якщо порівнювати його думку із тогочасними політичними прогнозами більшості європейських фахівців із міжнародних відносин.

Водночас майбутнє розгортання міжнародної ситуації цікавило Григорієва не стільки саме по собі, скільки у зв'язку із його впливом на долю України. Адже, за його власними словами, “сучасне міжнародне напруження вимагає досконалого обрахунку всіх світових сил, які можуть стати по тій чи другій стороні. Український народ безумовно гратиме в майбутніх світових подіях певну роль”, – висловлював він свою думку у статті “Міжнародне напруження і український рух”²¹. Живучи протягом довгого періоду в Празі (1921–1938 рр.), Н.Григорієв уважно стежив за внутрішнім життям підбільшовицької України. Інформація, яку він отримував із різних джерел, лише підтверджувала його впевненість у тому, що українці, які під тиском радянської влади досі не зреклися своєї національності, як нація “обречені на винищення” в СРСР²², тобто етноцид. І в умовах сталінського терору єдина можливість для українців зберегти свою націю, культурно-історичні традиції і надбання – використати міжнародну ситуацію на свою користь.

Логіка Григорієва була простою і водночас далекозорою: невідворотність світового збройного протистояння очевидна; головними учасниками війни будуть Англія, Франція, Німеччина, Японія, СРСР; і це потенційна нагода для українців як мінімум заявити про себе, як максимум – наблизитися до своєї мети, тобто здобуття незалежної держави²³.

Оскільки політична аналітика була для Н.Григорієва предметом не лише пізнавального, а й прагматичного інтересу, то основну увагу він зосередив на виробленні засад української політики на міжнародній арені. Окрім широкого обґрунтування права українського народу створити власну державу (що так чи інакше знайшло відображення в усіх його роботах), він намітив і необхідні, на його думку, практичні кроки до цього у тогочасних обставинах. Їхню суть схематично можна передати наступними тезами:

1. Хоча увесь український політичний провід має за мету досягнення Україною незалежності, Н.Григорієв констатував, що він фактично розділений на дві течії за способом її досягнення:

– “орієнтаційна” (реакційна) – її прибічники покладали надії на допомогу ззовні; до них Н.Григорієв зараховував українських комуністів, що орієнтувалися на Москву, галицьке Українське національно-демократичне об'єднання

(УНДО) і так звану групу “центру УНР” (Державного Центру УНР в екзилі) під керівництвом А.Лівицького, гетьманців – прибічників П.Скоропадського, “націоналістів-фашистів”. Він наголошував, що цей табір підтримували міжнародні реакційні сили, які прагнули використати українське питання у своїх інтересах²⁴;

– незалежна (демократична) – її прибічники виступали проти агресивних планів і дій СРСР, Польщі, Німеччини і покладали надії на власні сили. До неї належать: УПСР, Українська партія соціал-радикалів Галичини і Волині, УСДРП в Галичині, групи Української радикально-демократичної партії²⁵. Демократичний табір, на думку Н.Григорієва, не мав жодної міжнародної підтримки; на відміну від орієнтаційного не мав матеріальних ресурсів, бо склався із “незалежних груп”, а отже не міг вести активну і дієву пропаганду своїх ідей.

Н.Григорієв був переконаний, що першою і неодмінною запорукою успіху української політики має стати примирення цих течій на основі відмови від орієнтацій на зовнішню силу: “Як би не склалися світові відносини, куди б не йшло, а українцям у першу чергу, при всіх обставинах, треба старатися згуртувати власні сили... Без того українці й надалі залишаться тільки об’єктом, яким перекидатимуться чужі руки”²⁶. Натомість за будь-яких умов український провід повинен керуватися виключно українськими національно-державними інтересами, діяти для їхнього задоволення²⁷.

2. Головні політичні сили українців перебувають на території, підвладній Польщі та СРСР, яка є її головною базою в усіх українських політичних комбінаціях для створення української держави²⁸.

3. Хоча українці не бажають війни, але, якщо вона почнеться, то їм слід використати обставини на свою користь. Так само, як поляки отримали незалежність в результаті Першої світової війни, українці також мають докласти максимум зусиль, щоб здобути свою свободу у Другій світовій війні²⁹.

4. Будь-які дії українського політичного проводу мають сприяти відродженню самостійної української держави в басейні Дніпра і Дністра, об’єднанню в її межах всіх українських етнічних земель, відкрити можливість для приєднання регіонів компактного проживання українців (Крим, Кубань, Дон)³⁰.

5. Україні вигідно налагодити якомога тісніші зв’язки із невеликими центральними і східноєвропейськими державами, які також зацікавлені у нейтралізації імперіалістичних проявів великих держав. Першою такою державою, на думку Н.Григорієва, була Чехословаччина³¹.

6. Український політичний провід має усвідомлювати, що його інтерес полягає у максимальному ослабленні, виснаженні СРСР у ході війни. Тоді Україна зможе звільнитися від радянської окупації³².

7. Українському народу потрібно “визволятися самому, а не допомагати комусь у його справах в Україні. Самим іти своїм шляхом, а не припасовуватися до чужого обозу. *Українські цілі можна досягти тільки українськими силами* (курсив мій – О.С.)”³³. Тобто слід уникнути підпорядкування політиці великих воюючих держав, які нібито могли б сприяти досягненню Україною її мети. Попередній досвід національно-визвольної боротьби, в якій Н.Я.Григорієв брав дієву участь, довели, що орієнтація отримати незалежність із допомогою інших держав, особливо імперіалістичних за своєю суттю, – це хибний шлях. Тому він критично ставився до позитивно сприйнятих деякими українськими діячами і силами напередодні війни проектів окремих осіб у німецькому політичному керівництві відродити українську державність³⁴. Слід відмітити, що в ідейно-політичному плані він також не толерував українських політичних організацій, що сповідували ідеологію інтегрального націоналізму, близьку до нацизму, – ОУН та УВО, – вважаючи, що вони не здатні допомогти українському народу, а лише провокують негативні тенденції у суспільстві³⁵.

8. У своїй боротьбі за незалежність Україна має спробувати заручитися підтримкою світової демократичної спільноти. Як прагматично налаштований, але одночасно – і далекоглядний політик, Н.Григорієв був упевнений, що український провід у своїх діях має орієнтуватися не на СРСР чи Німеччину, а на тих “хто змагатиметься установити світову рівновагу й забезпечити такі відносини в Європі, які задовольнять і життєві потреби українського народу. Це шлях... великих демократій Англії й США”³⁶.

Геополітичне положення України між Сходом і Заходом, на лінії боротьби їхніх інтересів зобов’язує українських керівників вести дуже обережну політику, не стаючи ні на чю сторону. Найвигідніше для України – співпрацювати із східними і західними державами, які не мають агресивних намірів щодо неї. Тут доречно зазначити, що Н.Григорієв приділяв особливу увагу геополітичному положенню України, яке він вважав причиною боротьби за українські землі між сусідніми великими державами, і яке має бути одним із провідних чинників української зовнішньої політики³⁷. Н.Григорієв дотримувався думки (до речі, вельми поширеної в наш час), що в українській історії, способі життя, культурі, економіці поєдналися риси обох цивілізаційних типів, що робить Україну близькою до кожного із них. Це, за його переконанням, детермінує основні засади української міжнародної політики, визначає історичні завдання і призначення України у геополітиці як “світового посередника, зв’язкового й примирителя західно-східних культур та індустріально-аграрних інтересів усього євразійського континенту”³⁸.

Варто відмітити, що погляди Н.Григорієва на завдання українського політичного проводу багаті в чому збігаються із офіційно задекларованим поглядом Празької групи Української партії соціалістів-революціонерів, одним із керівників якої він був. Так, на початку 1938 р. Центральним комітетом партії було ухвалено постанову “Головні напрямні нашої тактики” щодо української політики в умовах кризи міжнародних відносин. Зокрема, пункт 3 проголошував: “Постільки в сей час пануючі міжнародні сили гуртуються так, що ні один із панівних таборів не симпатизує українському визволенню й усамостійненню,... український народ мусить будувати свою визвольну акцію виключно на своїх власних силах”³⁹. Ця теза засвідчує, що думка більшості провідних діячів тодішньої УПСР не розходила із позицією їх лідера – Н.Я.Григорієва, а це в свою чергу означає підтримку членами партії цього курсу.

Таким чином Н.Я.Григорієв сформулював одну із найважливіших засад для української міжнародної політики напередодні Другої світової війни, яка могла б на той час дати шанс Україні на здобуття суверенітету – орієнтуватися на демократичні цінності і заручитися підтримкою провідних демократичних держав світу, якими на той час були Англія і США. Водночас він добре розумів, що для отримання підтримки світового співтовариства, необхідно докласти чимало зусиль. Насамперед потрібно звернути увагу світової спільноти на український рух, поінформувати про його мету. Це завдання він брав і на себе, спрямувавши свою публічну діяльність у Чехословаччині, США та Канаді на популяризацію України, розтлумачення мети і завдань українського національного демократичного руху взагалі і його міжнародної політики зокрема, здобуття прихильності до українського прагнення незалежності.

Усвідомлюючи, що через брак та необ’єктивність інформації про Україну, європейські політики у своїй більшості не маючи бажання втручатися у внутрішні справи СРСР, із недовірою і осторогою ставляться до українського руху, Н.Григорієв намагався пояснити європейцям і американцям, що той собою являє. “Український рух для досягнення своїх власних цілей все більше встановлює власний шлях. Його прагнення до відродження власної державної самостійності не є плодом німецьких чи польських інтриг, а природнім кроком у

розвитку українського народу, – заявляв він у своїй російськомовній праці “Матеріали для осознання направления и задач украинской международной политики”, спеціально написаній для названої мети. – У своїх прагненнях український рух не зазіхає ні на чий права і цінності. Бажає, щоб український народ сам вільно влаштував своє життя власною працею”⁴⁰.

Н.Я.Григорієв був переконаний, що, знаючи більше про Україну, її потенціал, західні демократії могли б використати його для спільної перемоги і над фашистською, і над комуністично-більшовицькою диктатурами. Водночас, ігноруючи український рух, так само, як і національно-визвольні рухи інших народів СРСР, ці держави і Ліга Націй шкодять не лише цим народам, але і світовій демократії. Зокрема у роботі “Міжнародне напруження і український рух (проект)” він писав: “Сьогоднішній союз європейської демократії з СРСР, хоча й має певні демонстративні резони в боротьбі з реакційними імперіалістичними зазіханнями, безумовно ослаблює європейську демократію річево: 1.стримують низку держав, як Прибалтійські, Польща, Румунія, Югославія та ін., що бояться російського імперіалізму, від активної помочі демократичному табору; 2.толеруючи поневолення народів СРСР, тим самим морально підтримує московську владу в її боротьбі із власним народом”⁴¹. А така позиція суттєво ослаблює не лише національно-визвольні рухи підкорених народів, вважав він, а й усю світову демократію⁴².

Він робив ставку на те, що у війні Англії, Франції та їхнім союзникам буде необхідною всіляка допомога. Цю допомогу могли б надати українці СРСР, якби західні держави у свою чергу підтримали їх. Водночас це допомогло б зруйнувати комуністичний режим. Тому, вважав Н.Григорієв, допомога народам, що перебувають у складі СРСР і борються за незалежність, означає принаймні ослаблення, якщо не руйнування Союзу. І навпаки, продовження ігнорування українського національно-визвольного руху задля здобуття підтримки СРСР напередодні світової війни, є необачним і навіть небезпечним для європейських держав: “Європейська демократія, орієнтуючись лише на СРСР, а не зважаючи на змагання поневолених ним народів, ризикує в самий необхідний момент опинитися без жадної помочі: СРСР розпадеться, Росія порозуміється з Німеччиною (другий Брест), а інші народи підуть своїми шляхами”⁴³.

Отже, за його переконанням, допомога українському народу мала стати точним завданням світової демократії. У згаданому вище інтерв'ю для “Democracy and Chronicle” від 13 листопада 1938 р. Н.Григорієв звернувся до громадськості і політикуму США із проханням допомогти національним демократичним силам поневолених більшовизмом народів, у тому числі й українським, у їхній боротьбі за незалежність⁴⁴. Європейських політиків він закликав “не залишати його (український рух – О.С.) на поспас міжнародної реакції, а обернути в свою власну допомогову силу”, аргументуючи це тим, що “східна Європа може стати грізною силою супроти різних фашистських та інших імперіалізмів лише тоді, коли там пануватиме не сучасний СРСР, а дійсно вільний союз вільних національних держав”⁴⁵. Розвиваючи свою думку, він наголошував: “Наша мета – об'єднати всі пригнічені народи, які вірять у демократичну форму управління в блоці в Центральній Європі, який забезпечить баланс між Сходом і Заходом”⁴⁶. При цьому він укотре акцентував увагу на тому, що “українські політичні сили опозиційні щодо будь-якого імперіалізму, чи то російського і комуністичного, чи німецького, польського і угорського”⁴⁷ за своєю соціальною і національною природою.

Таким чином, основним завданням української міжнародної політики напередодні Другої світової війни, на думку Н.Григорієва, було об'єднання провідних національно-демократичних сил для вироблення тактики здобуття Україною незалежності у ході майбутньої війни і реалізації цих планів. Саме консолідацію

українського політикуму він вважав головною передумовою досягнення мети українського національно-визвольного руху. Доки цього не відбудеться і не буде потужно заявлено прагнення України до створення власної держави, був переконаний Н.Григорієв, жодна зовнішня політична сила не підтримає український рух. Не менш важливим несприятливим фактором, – вважав він, – є необізнаність великих демократичних держав із українською історією, національно-державною традицією, потенціалом, відсутність у них уявлення про мету і позицію провідних українських політичних сил. Тому підготовку до початку нової світової війни, на думку Григорієва, слід було вести у двох напрямках:

1) внутрішній: об'єднання українських національних демократичних сил задля вироблення спільної політичної платформи – самостійна соборна Українська республіка та плану дій для її реалізації;

2) зовнішній: здобуття підтримки міжнародних демократичних сил шляхом пропаганди суті й завдань української національно-визвольної політики.

Важливо підкреслити, що вважаючи необхідними дії в обох цих напрямках, провідним він визначав перший, внутрішній. Це, у свою чергу, вказує на те, що чітко усвідомлюючи значення широкої міжнародної підтримки для української справи, політичний аналітик і практик перш за все орієнтувався на внутрішні, питома українські сили, відносячи до таких і українську політичну еміграцію. Н.Григорієв був упевнений, що українці зможуть заручитися допомогою світової демократії та здобути визнання своєї державності лише коли самі зможуть об'єднатися та почати боротьбу власними силами. “Єдине й головне наше завдання, – звертався він із закликом до українців практично у кожному своєму публічному виступі, – гуртувати свої сили, бо без них ніколи, ніде й ні з ким нічого не здобудемо”⁴⁸.

Проте, на жаль, у 1938 р. напередодні Другої світової війни до українсько-го діяча не прислухалися. Через рік, коли стало зрозуміло, що його прогнози справдилися, та сама “Democracy and Chronicle” 26 листопада 1939 р. знову попросила Н.Я.Григорієва дати їй інтерв'ю, анонсуючи його підкресленням, що рік тому він передбачив підписання пакту між Німеччиною і СРСР. Цього разу мова йшла про українські перспективи. Він заявив, що навіть після поділу сфер впливу між двома могутніми імперіями і початку війни, Україна все ж має реальний шанс здобути незалежність⁴⁹. Водночас Н.Григорієв вказував, що багато залежатиме від дотримання міжнародною спільнотою демократичних принципів устрою світу після завершення війни. У цьому він бачив реальний шанс для України, реалізація якого через складні зовнішні і внутрішні обставини відтягнулася на багато десятиліть, але, як виявилось, залишилася до нашого часу необхідною умовою інтеграції українців у співтовариство вільних націй.

Від моменту еміграції в Америку і до 1944 р. Н.Я.Григорієв фактично без перерв їздив по містах і містечках США та Канади, виступаючи із лекціями на політичні теми, даючи прес-конференції для тамтешніх журналістів. Те, що одразу по своєму приїзді Н.Григорієв завоював певну увагу громадськості та медіа Нового світу, засвідчує, що його погляди і позиція були оригінальними, цікавими і, зрозуміло, відповідали основним світоглядним засадам демократичного громадянства країн Північної Америки. Його виступи, як правило, були присвячені поточним військовим подіям, їх політичному супроводу, реакції на ті чи інші процеси в українському середовищі. При цьому магістральна лінія його концепції щодо українського національно-визвольного руху не змінилася; він як і раніше відстоював ті ж основоположні засади – непримиренне ставлення до будь-якої диктатури і здобуття Україною незалежності.

У цьому плані показовою є позиція Н.Григорієва щодо німецької окупації України, горезвісного німецького плану “Дранг нах остен”. Знаючи, що у суспільствах і політикумах західноєвропейських і американських держав ще

1939 р. стала поширеною думка про германофільство українців, їхнє добровільне сприяння Гітлерові, він усіяко це заперечував. Утім не міг і цілком спростувати факт орієнтації на німецьку підтримку певної частини українського народу. Ще до початку війни він засуджував таку короткозору, на його погляд, позицію Української військової організації (УВО) і Організації українських націоналістів (ОУН), хоча розумів, що їх до цього штовхає відчуття безвиході. “Німецький імперіалізм намагається спіймати наївних українців на принаду якихось антимосковських почуттів, незадоволення, розпачу, очікування отримання будь-якої допомоги “навіть від самого диявола”⁵⁰, – стверджував він. Але, навіть розуміючи таку мотивацію дій радикально налаштованої, політично недосвідченої й, можливо, недостатньо освіченої молоді, Н.Григоріїв не міг виправдати колабораціонізм старших за віком їхніх лідерів. Він так само, як і світова демократична спільнота, засуджував їхню позицію, наголошуючи, що це деморалізує і роз’єднує український народ. Подальший розвиток подій засвідчив, що Григоріїв мав рацію. Особливо, коли говорив про величезну відповідальність перед нацією тих українських політиків, що свідомо підтримували нацистів, навіть, нібито із суто прагматичних міркувань. “Якщо “нація понад усе” є їхнім гаслом, тоді нація має спершу сказати, хто і що вона є і заради чого її ім’я буде використане для співпраці з німцями. Поки що нація не знає цього. Хтось, десь таємно спекулює її іменем, а нація платитиме за це”⁵¹, – попереджував він. Важко не погодитися із цими, як з’ясувалося, доволі прозорливими словами Н.Григорієва, зважаючи на занадто далекі й довготривалі наслідки таких акцій. Одночасно категорично заперечував проти тези, що все українське населення підтримувало німецьких окупантів, а, якщо бути об’єктивним, скоріше навпаки⁵².

Н.Григоріїв доводив, що, хоч українці прагнуть позбутись комуністичного режиму і багато на що заради цього готові, проте в цілому український народ не погоджується на нацистську ілюзорну допомогу в цьому, бо він ніколи не був і не буде “вірним гітлеризму”⁵³, а українська боротьба проти російського імперіалізму має свої власні, не пов’язані із німцями історичні перспективи⁵⁴. Тому він і звертався до всіх світових демократій від імені свого народу, заявляючи: “Відкидаючи комунізм, радянську систему і всі диктатури, і зовнішні, і внутрішнього українського походження, ми не маємо жодного наміру в той чи інший спосіб підтримувати напрям гітлеризму, нацизму чи іншої форми імперіалізму”⁵⁵.

Дійсно, можна стверджувати, що ця сентенція Н.Григорієва, сформульована у США, відображала настрої переважної більшості українського народу, який опинився під німецькою окупацією. Серед іншого це засвідчує висновок відомого українського історика, дослідника історії України періоду Другої світової війни М.В.Коваля: “Якщо у 1941 р. чимало людей, виявляючи незадоволення більшовиками та їхньою політикою, сприйняли німецьких завойовників як визволителів, плакаючи надії на повернення “старих добрих часів”, то чи не весь український народ за час окупації став народом антифашистом, відчувши на собі усі принади “нового порядку”⁵⁶. Наведена цитата лише підтверджує правильність міркувань Н.Григорієва, який, здавалося б, не міг мати настільки повного уявлення про настрої українського населення у СРСР, перебуваючи вже понад двадцять років в еміграції. Водночас це доводить, що Н.Григоріїв був неабияким знавцем історії України та самих українців, їхньої ментальності; він не лише аналізував, але й напрочуд тонко відчував настрої свого народу.

Погляди Н.Григорієва щодо ролі й позиції України у світовій війні з її початком принципово не змінилися порівняно із тим, що було задекларовано ним же ще в середині 1930-х рр. “Місце України в теперішній війні, – вважав він, – не з диктатурами, які захопили територію України (тобто, комунізмом чи на-

цизмом – О.С.), а з демократіями”⁵⁷. Це була провідна думка його концепції і до, і під час, і після Другої світової війни.

Водночас, тверезо оцінюючи ситуацію, він добре усвідомлював, що на той час український народ, по-перше, не мав можливості легітимно і відкрито заявити про своє бажання стати незалежним і вимагати підтримки зовнішніх демократичних сил, і, по-друге, найактуальнішим питанням наразі було звільнення своєї країни від нацистських загарбників. “Наш народ на цьому фронті не має можливості вільно і відповідно до своїх бажань та інтересів керувати своїм призначенням і організовувати свій захист; бути рівним учасником війни, керувати подіями на фронті”⁵⁸, – наголошував Н.Григорієв, маючи на увазі цілковите підпорядкування українців московському військовому й політичному керівництву.

Проте, Н.Я.Григорієв був переконаний і намагався переконати своїх співвітчизників у тому, що кожен українець, де б він не перебував (чи то в Україні, чи то в іншій країні), може допомогти своїй Батьківщині визволитися з-під гніту диктатури. Агітація та мобілізація на добровільних засадах українців була одним із основних завдань його чотирьох турне по США та Канаді. Він закликав усіх американців та канадців українського походження не чекати оголошення завершення війни, а самим наближати його, хто як зможе, – “будь-яким чином, приєднуючись до діючих збройних сил, допомагаючи Червоному Хресту та іншою добровільною роботою”⁵⁹. “Доклавши наші найбільші зусилля, ми зможемо не лише виконати свій обов’язок на цьому континенті (північноамериканському – О.С.), – пояснював свою позицію Н.Григорієв, – але й дуже сильно допоможемо українському народу досягти кінцевої мети – вигнання гітлерівської орди з України, завдати поразку нацизму і встановити вільну демократичну українську державу”⁶⁰.

Останнє – відновлення української незалежної держави – Н.Григорієв вважав можливим у разі перемоги коаліції СРСР, Великої Британії та США з їхніми союзниками над державами гітлерівського блоку та встановленні демократичного суспільства в усій Європі. Саме тому він закликав українців-емігрантів допомагати цим країнам, незважаючи на те, що у таборі майбутніх переможців поряд із демократичними державами опинився і СРСР⁶¹. Ставлення до цього у Н.Григорієва було неоднозначним. Із одного боку, він, як і напередодні війни, вважав, що з антинародною владою неможливі ніякі домовленості, вона має бути знищена. “Демократія мусить іти своїм шляхом, – заявляв він, – без порозуміння із комунізмом, яке цілком дискредитує її”⁶².

Але, з іншого боку, як досвідчений політик-прагматик, Н.Григорієв виділяв основне на ту пору завдання для людства – покласти край світовій війні, зупинивши і знищивши нацизм. А для цього потрібно було згуртувати сили всіх демократичних держав і водночас підтримати СРСР. Визнаючи, що багато залежало від радянських збройних сил, населення Союзу у боротьбі з агресором, Н.Григорієв усе ж вважав не менш значущою участь у війні США та Англії. Саме фронт цих держав він називав першим для українських емігрантів, а фронт, що проходив через територію Східної Європи – другим⁶³, хоча в СРСР називали ці fronti навпаки. Він аргументував таку класифікацію не лише тим, що фронт Великої Британії, Канади і США є фронтом держав, які надали українцям своє громадянство. Головними причинами першості цього фронту він вважав наступні чинники: 1. За хронологією першим виник англо-німецький фронт, світова війна почалася саме у Західній Європі і на той момент СРСР був формально союзником нацистської Німеччини, а допомогу проти неї надали США і Канада; 2. За протяжністю: “Російський фронт розтягнувся від Білого до Чорного моря, через усю Європу. А канадо-англо-американський? Від Арктичного океану через Атлантику, Африку, через Індійський океан, повз Австралію, че-

рез Тихий океан і знову до Арктичного. Через світ”⁶⁴. З. До того ж він звертав увагу і на більш утилітарний, але не менш важливий аспект, а саме – фінансову могутність “Першого фронту”. І справді, якраз цей момент вирішив долю війни на користь союзників, а їхня допомога дала можливість Червоній армії зупинити німців, вигнати їх із країни, дійти до Берліна й навіть відбудувати власну економіку після війни⁶⁵; 4. Із тактичного погляду, Н.Григоріїв також вважав західний фронт першим, важливішим: “Якщо Росії пощастить у руйнуванні Німеччини на Сході і не буде сили, спроможної знищити ворога на Заході, Німеччина не буде остаточно знищена” і водночас “поразки (Німеччини – О.С.) на російському фронті лише затягнуть війну, а поразка на західному фронті (англо-американської коаліції – О.С.) принесе остаточно перемогу Німеччині”⁶⁶.

Н.Я.Григоріїв наголошував, що українці в усьому світі мають допомагати всіма силами обом – і західному, і східному – фронтам, адже вони обидва, на його думку, були взаємодоповнюючими, вирішальними. Звертаючись до українців, які опинилися на еміграції, тікаючи від більшовицької диктатури, він підкреслював, що другий (східний) фронт є так само їхнім власним, і вони мусять допомагати йому у боротьбі із нацизмом, відкинувши свої особисті антипатії до комуністичного режиму. “Ми маємо допомогти всім цим націям і військовим силам, що борються з німцями, навіть тим націям, які охоплює СРСР, бо вони є союзниками США і Канади, і робити це для користі українського народу”⁶⁷, – закликав він у одному із своїх виступів. Ураховуючи ідеологічні бар’єри СРСР та його відмову від допомоги емігрантів та їхніх організацій, Н.Григоріїв пропонував здійснювати трансфер допомоги українському народу на східному фронті через канадський та американський уряди, які на офіційному рівні мають можливість передати її СРСР⁶⁸.

У тому, що демократичні країни разом із СРСР обов’язково переможуть, він навіть не сумнівався, для нього це було цілком очевидним. Така впевненість ґрунтувалася не лише на оптимістичному уявленні про теоретичну непереможність демократичних цінностей диктатурою, але й на військово-стратегічних розрахунках. “Уся стратегія німецької війни базується на блицкригу і раптовій перемозі, а тактикою демократій є забезпечення людського життя і продовження війни так довго, як це знадобиться, аби виснажити ворога”⁶⁹. Між іншим, і сучасні дослідники вважають, що якраз уже доктрина блицкригу мала фатальне значення для німецького блоку. Н.Григоріїв у першій половині 1943 р. заявляв, що сили вісі Берлін–Рим–Токіо вже фактично програли війну⁷⁰, і це усвідомлює німецьке командування, яке “продовжує боротись лише, щоб вибороти ліпші умови мирних договорів”⁷¹; а також прогнозував завершення війни і остаточно поразку нацизму й фашизму за рік⁷².

При цьому він спростовував поширені серед певної частини західноєвропейських і американських громадян думки про те, що витіснивши і знищивши нацизм із допомогою СРСР, Європа обов’язково стане комуністичною, бо комуністичні ідеї займуть місце нацизму. Н.Григоріїв переконував, що “навіть якщо радянська армія увійде до Берліну, це не означатиме, що Європа стане комунізованою”⁷³. Адже повоєнний устрій світу будуть вирішувати всі переможці разом, а не лише країни комуністичного блоку. І в цьому, твердив він, вирішальну роль відіграватимуть саме країни західного фронту – Велика Британія, США та інші демократичні держави. Отже, саме на них має орієнтуватися український демократичний провід, і докласти максимум зусиль для одержання їхньої підтримки⁷⁴.

Найкращим засобом для цього Н.Григоріїв вважав популяризацію українського руху, його ідей, ознайомлення суспільств західноєвропейських та північноамериканських країн із українськими національними традиціями тощо. Цю тезу він висунув і почав реалізовувати ще задовго до початку Другої світової

війни, перебуваючи у Чехословаччині і здійснюючи поїздки до США та Канади ще наприкінці 1920–1930-х рр. У США ж він майже одразу по приїзді, крім активної громадської діяльності, про що йшлося вище, взявся і за публіцистичну. Із метою ознайомлення з основними завданнями українського проводу, Україною загалом, її культурою, Н.Григорієв написав і видав декілька спеціальних праць, зокрема, “Демократія, її витoki та завдання” англійською мовою⁷⁵ і “Підстави української незалежної політики”⁷⁶. Так, в останній простежено розвиток демократії та демократичних інституцій в українському суспільстві протягом усієї історії України, показано традиції української політики, виділено витoki і завдання сучасного українського національно-визвольного руху; проаналізовано стан міжнародних відносин напередодні та на початку Другої світової війни, розглянуто кілька варіантів їхнього розвитку в ході війни та ролі України в ній. Основною ідеєю цієї книги, так само як і всіх виступів чи статей Н.Григорієва напередодні і під час війни, є позиціонування України як противника будь-якої форми диктатури: нацизму, комунізму, імперіалізму, прибічниця демократичних свобод, і насамперед – права націй на самовизначення. Власне, сама назва книги віддзеркалює її основну думку – українці мають провадити цілком незалежну міжнародну політику, яка повинна “облишити дотеперішній шлях орієнтації; керуватися лише життєвими потребами українського народу та інтересами української державності і спиратися лише на власні сили свого народу”⁷⁷.

Водночас, на його думку, українцям слід “кооперуватися із прогресивним світом”⁷⁸, тобто країнами, що є взірцями демократичного суспільного розвитку. Їх Н.Григорієв ототожнював із державами – учасницями першого (західного) фронту. Тісна співпраця у війні українського еміграційного проводу з урядами і суспільствами цих країн (США, Англії, Канади), вважав він, наблизила б український народ до досягнення двох основних цілей: 1) допомога всій антигітлерівській коаліції, а отже, вклад у перемогу світової демократії і зокрема українського народу над нацистськими завойовниками; 2) сприяння пропаганді національно-визвольних ідей українців, здобуттю прихильності до українського руху, забезпечення права голосу українських представників під час вирішення питань повоєнного устрою в Європі. Тобто, надаючи допомогу першому (західному) фронту, заявляючи про себе, українці-емігранти змогли б домогтися підтримки своєї Батьківщини після завершення війни, і, можливо, визнання її незалежності⁷⁹.

Темі можливого повоєнного устрою Європи Н.Григорієв також присвятив чимало уваги у публічних виступах і теоретичних статтях. По-перше, як уже було сказано, він сподівався, що демократичні країни після знищення гітлеризму витіснять із Європи і комунізм⁸⁰, розбудовуючи Європу на засадах рівноправності і свободи. “Якщо союзники переможуть, і якщо вони слідуватимуть демократичним принципам мирних угод, вони дадуть можливість самовизначенню народів. Якщо це буде зроблено, я впевнений, – заявляв Никифор Григорієв ще 1939 р., – українці отримають свій шанс вибороти свободу, якої вони прагнули так довго”⁸¹.

Світова спільнота, був переконаний Н.Я.Григорієв, упевниться після двох світових воєн, що просто необхідно створити якісно інший порядок у світі, який би виключав можливість початку третьої світової війни. Цей порядок має ґрунтуватися на фундаментальних демократичних цінностях, особливо ж на принципі самоврядування і самовизначення кожної нації, включаючи народи СРСР⁸². Останні, на його думку, повинні прийти до порозуміння і взаємного визнання самостійності у ході мирної дискусії і зрештою встановлення добросусідських партнерських відносин між республіками, що входили до складу СРСР⁸³.

Ще в грудні 1940 р. Н.Григорієв намітив програму повоєнного переустрою Європи, який би гарантував мирне співіснування європейських держав та унеможливлення початку нового міжнародного збройного конфлікту. Положення

цієї програми з боку історичної перспективи залишалися актуальними і після завершення війни, у 1945 р., коли гостро постала проблема повоєнного устрою. Суть їх зводиться до наступних принципів: 1) гарантія повної свободи і незалежності для всіх народів; 2) порозуміння і об'єднання народів, що мають спільні сусідські інтереси; 3) об'єднання всіх малих європейських націй для захисту від проявів імперіалізму сильнішого сусіда; 4) поглиблення співпраці всіх європейських держав із метою забезпечення їхніх економічних, культурних та політичних потреб⁸⁴.

Особливо креативною є ідея Н.Я.Григорієва про створення “об'єднаних держав Європи”, які він вважав єдиним виходом із комплексу проблем, пов'язаних із “малими націями”⁸⁵. Враховуючи те, що підґрунтям створення “об'єднаних держав Європи” Н.Григорієв вважав економічні торгові угоди⁸⁶, можна припустити, що він був (правда, цілком умовно) одним із ідеологів і провісників об'єднання європейських держав, подібного за своєю суттю до сучасного Європейського союзу. Саме такий союз він вважав запорукою рівномірного, поступального розвитку кожної окремої європейської держави і світового демократичного співтовариства в цілому. За його твердженням, “вільна спілка народів Європи на основі свободи і рівності гарантуватиме демократичне самоврядування для всіх народів, включаючи 45 млн. українців. Політична та економічна співпраця серед націй, створення федерації європейських народів, а також тісний союз між Європою й Америкою, гарантуватиме демократію і мир”⁸⁷.

Прикметно, що при цьому важливе місце у цій “вільній спілці народів Європи” Н.Григорієв відводив Україні. Він не зупинявся на тезі “у вільній Європі має бути вільна Україна”⁸⁸, а висунув ідею вкрай важливої історичної місії України в Європі, що втім заснована не на містично-месіанському підґрунті, а на його цілком раціональній концепції обумовленості української зовнішньої політики її геополітичним положенням. Саме Україна, на його думку, має стати інтегратором Східної Європи, адже лише вона “може створити в Європі третій самостійний демократичний табір народів і держав, який урівноважував би відносини сил”⁸⁹. Згодом, за уявленнями аналітика-концептуаліста, до цього демократичного об'єднання пристала б решта європейських країн⁹⁰. Таким чином, вважав він, час не змінив глобальну історичну місію України – бути посередником між Сходом і Заходом у культурному, політичному, економічному відношенні; об'єднати навколо себе малі європейські держави і утворити табір взаємовигідної співпраці, відновивши в такий спосіб рівновагу в Європі⁹¹. За його словами, це є “роль будівничого нових засад миру в Європі”⁹².

Підсумовуючи розгляд концепцій Н.Григорієва щодо ролі України в системі міжнародних відносин напередодні й під час Другої світової війни, варто ще раз наголосити, що йому вдалося сформулювати основні засади українського демократичного руху, які могли б дати Україні шанс на здобуття в той період незалежності. Тези, проголошені українським суспільствознавцем і політиком із порогу останньої світової війни, не втратили свого фундаментального змісту, а лише актуалізувалися і значною мірою зреалізувалися лише за шість з половиною десятиліть потому. Це підтверджує оцінку Н.Я.Григорієва як непересічного, безперечно талановитого і прозрілого політичного аналітика та ідеолога, а його означених концепцій (дарма, що практично недосліджених і забутих) як вартісного, непроминучого внеску в скарбницю української суспільно-політичної думки ХХ ст.

¹ Бевз Т.А. Н.Я.Григорієв – політик і вчений. – К., 2002. – 284 с.; Українська державність: ідеологія, політика, практика (система народоправства у теоретичних концепціях Н.Григорієва). – К., 2004. – 248 с.

- ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.36; *Григорійв Н.* Причини міжнародного напруження. – Прага, 1937. – 22 с.
- ³ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.612.
- ⁴ Там само. – Спр.24. – Арк.312.
- ⁵ *Григорійв Н.* Головний ворохобник. – С.1.
- ⁶ Там само.
- ⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.316.
- ⁸ Год кризиса. Документы и материалы. 1938–1939: В 2-х т. – Т.1. – М., 1990. – С.254.
- ⁹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.178.
- ¹⁰ Там само. – Спр.36. – Арк.696.
- ¹¹ Там само. – Спр.39. – Арк.68.
- ¹² Там само. – Спр.24. – Арк.311–314, 317.
- ¹³ *Григорійв Н.* Головний ворохобник. – С.2.
- ¹⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.317.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Політична історія України ХХ століття. – Т.4. – К., 2003. – С.35.
- ¹⁷ Там само. – С.37–38.
- ¹⁸ War Likely, Ukrainian Educator Declares // Democracy and Chronicle. – November, 13, 1938.
- ¹⁹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.1–10; Ситуація на початку європейської війни (Промова, виголошена Григорієвим на народному мітингу у Бостоні 4.02.1940 р.) // Вперед (Торонто). – 1940. – 28 лютого.
- ²⁰ War Likely, Ukrainian Educator Declares.
- ²¹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.57.
- ²² Там само. – Спр.42. – Арк.51.
- ²³ Там само. – Спр.16. – Арк.133.
- ²⁴ Там само. – Спр.16. – Арк.49; Спр.39. – Арк.64.
- ²⁵ Там само. – Спр.16. – Арк.190; Спр.39. – Арк.64.
- ²⁶ *Григорійв Н.* Перед можливостями // Трудова Україна. – 1938. – Ч.2. – С.1.
- ²⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.133; *Григорійв Н.* В 20 річницю оповіщення самостійності // Трудова Україна. – 1938. – Ч.1. – С.1–2; *Григорійв Н.* Ми – треті // Трудова Україна. – 1937. – Ч.4. – С.2–4.
- ²⁸ *Григорійв Н.* Константи української міжнародної політики. Тези доповіді в Українському Соціологічному Інституті 29.06.1933 // Трудова Україна. – 1933. – Ч.7. – С.21–23; ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.112, 119.
- ²⁹ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.47.
- ³⁰ Там само. – Арк.132–133.
- ³¹ Там само. – Арк.133.
- ³² Там само.
- ³³ *Григорійв Н.* Перед можливостями. – С.1.
- ³⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.193–196.
- ³⁵ *Н.Г.* Революція чи провокація? // Трудова Україна. – 1933. – Ч.10. – С.16–19; *Григорійв Н.* Історичний націоналізм та сучасний нацизм // Трудова Україна. – 1937. – Ч.2. – С.2–4.
- ³⁶ *Григорійв Н.* Головний ворохобник. – С.1–2.
- ³⁷ *Н.Григорійв-Наш.* Підстави української національно-державної політики. – Прага; Берлін, 1923. – 27 с.; *Григорійв Н.* Наша позиція самостійна. – Прага, 1927. – 25 с.
- ³⁸ *Григорійв Н.* Константи української міжнародної політики.
- ³⁹ Головні напрямні нашої тактики // Трудова Україна. – 1938. – Ч.2. – С.2.
- ⁴⁰ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.47.
- ⁴¹ Там само. – Спр.42. – Арк.167.
- ⁴² Там само. – Спр.39. – Арк.66.
- ⁴³ Там само. – Спр.39. – Арк.68.
- ⁴⁴ War Likely, Ukrainian Educator Declares.
- ⁴⁵ ЦДАВОВУ. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.168–169.
- ⁴⁶ War Likely, Ukrainian Educator Declares.

- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Григорієв Н. Перед можливостями.
- ⁴⁹ European War is inevitable, says speaker // Democracy and Chronicle. – 1939. – November 26th.
- ⁵⁰ Григорієв Н. Трагедія повторюється // Бюлетень захисту України. – 1939. – Ч.1. – С.4.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Hryhoriyiv N. How we can help the Ukraine? // Hryhoriyiv N. The War and Ukrainian Democracy. A Compilation of Documents from the Past and Present. – Toronto, 1945. – P.170.
- ⁵³ Idem. How we can help the Ukraine? – P.170.
- ⁵⁴ Idem. Ukrainians are not germanophiles. – P.133.
- ⁵⁵ Григорієв Н. Проти комунізму, але не з нацизмом // Український голос (Вінніпег). – 1942. – 23 вересня.
- ⁵⁶ Коваль В.М. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки. Історичні зошити. – К., 1999. – С.45.
- ⁵⁷ Ситуація на початку війни (Промова, виголошена Н.Григорієвим на народному мітингу в Бостоні 4.02.1940 р.) // Вперед (Торонто). – 1940. – 28 лютого.
- ⁵⁸ Григорієв Н. Наш другий фронт // Український голос. – 1943. – 21 квітня.
- ⁵⁹ Free Ukraine is visualed by Prof. Nykyfor Hryhoriev is Speaker May 30.// The Saskatoon Star. (Phoenix, Saskatoon). – 1943. – 3 червня.
- ⁶⁰ Ukrainians Urged to Give Total Efforts // The Fort William Daily Times Journal. – 1943. – April 12th.
- ⁶¹ Address of Professor Hryhoriyiv // Canadian farmer. – 1943. – March 10th.; Europe Will Be Democratic, Writer Predicts // The Prince Albert Daily Herald. – 1943. – June 18th.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Tells of Problems of Ukrainians // The Calgary Herald. – 1943. – August 17th.; Лекція проф. Григорієва в Судбуру, Онтаріо // Український голос (Вінніпег). – 1943. – 5 травня; Григорієв Н. Наш перший фронт // Український голос. – 1943. – 7 квітня; Григорієв Н. Наш другий фронт // Український голос. – 1943. – 21 квітня.
- ⁶⁴ Григорієв Н. Наш перший фронт.
- ⁶⁵ Коваль В.М. Друга світова війна і Україна. – С.42.
- ⁶⁶ Григорієв Н. Наш перший фронт.
- ⁶⁷ Григорієв Н. Наше ставлення до СРСР // Український голос. – 1942. – 11, 14 листопада.
- ⁶⁸ Григорієв Н. Наш другий фронт.
- ⁶⁹ Europe Will Be Democratic, Writer Predicts // The Prince Albert Daily Herald. – 1943. – June 18th.
- ⁷⁰ Germany Undermined, Hryhoriev Declares // Winnipeg Free Press. – 1934. – April 30th.
- ⁷¹ Declares Fears on Communism are Groundless // Edmonton Bulletin. – 1943. – July 20th; Hun Beaten Now, Ukrainian states // Edmonton Journal. – 1943. – July 20th.
- ⁷² Declares Fears on Communism are Groundless.
- ⁷³ Григорієв Н. Наш другий фронт.
- ⁷⁴ Ukrainians Have Double Stake in War // The Winnipeg Tribune. – 1943. – April 30th.
- ⁷⁵ Europe Will Be Democratic, Writer Predicts.
- ⁷⁶ Григорієв Н. Підстави української незалежної політики. – Детройт, 1939. – 52 с.
- ⁷⁷ Там само. – С.42.
- ⁷⁸ Григорієв Н. Українці в світових справах // Народна воля. – 1940. – 17 лютого.
- ⁷⁹ America's War is Our War // The War and Ukrainian Democracy. – P.173.; Ukrainians Have Double Stake in War // The Winnipeg Tribune. – 1943. – April 30th; Former Ukrainian Minister of Education Gives Address Here // The Dauphin Herald (Dauphin, Manitoba). – 1943. – May 27th.
- ⁸⁰ Григорієв Н. Демократія – третя незалежна світова сила.
- ⁸¹ Hryhoriyiv N. A Warning to Democracy // The War and Ukrainian Democracy. – P.158.
- ⁸² Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian // The Albertan (Calgary, Alberta). – 1943. – August 17th.

⁸³ Лекція проф. Григорієва в Торонто “Яким буде світовий порядок після війни і що трапиться з Україною?” // Український голос. – 1943. – 31 березня; Attack Help Aid to Ukraine // Winnipeg Free Press. – 1943. – May 20th.

⁸⁴ *Hryhoriyiv N. A Warning to Democracy.*

⁸⁵ 50, 000 Strong They Join Army // The Sudbury Daily Star (Sudbury, Ontario). – 1943. – March 29th.

⁸⁶ Europe Will Be Democratic, Writer Predicts; Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian.

⁸⁷ Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian.

⁸⁸ Passaic Hears Lecture, Supports Government // Voice of Commonwealth. – 1942. – December 1st.

⁸⁹ *Григоріїв Н. Підстави української незалежної політики.* – С.44.

⁹⁰ Там само. – С.45.

⁹¹ *Григоріїв Н. Українці в світових справах.*

⁹² *Григоріїв Н. Підстави української незалежної політики.* – С.44.

The views of N.Ya.Hryhoriyiv, a famous figure of Ukrainian revolution and one of the leaders of domestic interwar emigration, on the development of the international political situation before and during World War II are analyzed in the article. His conception of the role and place of Ukraine in this war and the programme of Ukrainian democratic movement are examined. The author of the article introduces a considerable corpus of new sources into the scientific use.